

ԽԵՏԵՐԻ ԵՐԵՒԱՆ ԳԱԼԸ, ՆՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱ- ԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Յարգելի արևելագէտ, Մարբուրգի համալսարանի պրոֆ. Ենչէնը իւր մի քանի աշխատութիւնների մէջ ճգնում է ապացուցանել, որ Ասորիքի հիւսիսում և Կիլիկիայի սահմաններում հին ժամանակներում բնակութիւն հաստատած և մեծ իշխանութեան հասած խետերը զանազան հանգամանքներից ստիպուած կամաց կամաց արևելք քաշուեցին և Ուրարտուի թագաւորութիւնը նուաճելով նրանց տեղը հաստատուեցին և որ ժամանակակից հայերի նախնիքները այդ խետերն են. այս կարծիքները արտայայտուած էին նաև Արարատի վերջին համարի պ. Ա. Արեղեանի փոքրիկ բեցենչիայի մէջ վերոյիշեալ պրոֆ. մի ընդարձակ յօդուածի մասին, որը թարգմանուած է «Հանդէս-Ամսօրեայ»ի վերջին համարում: Այս պատճառներով անհետաքրքիր չէր լինի ծանօթացնել խետերի պատմութեան հետ, որոնք յաւակնութիւն ունին մեր նախնիքները դառնալու: Հետաքրքրուելով այդ խնդրով՝ վերջրի նշանաւոր արևելագէտ Ե. Մայրոյի յայտնի գիրքը՝ Geschichte des Altertums I. տպ. 1884, որը արևելքի պատմութեան համար անգնահատելի նշանակութիւն ունի և թարգմանաբար կազմեցի այն յօդուածը, որով ընթերցողը ծանօթանալով այդ ազգի պատմութեան հետ կգայ առնուազն այն եզրակացութեան, որ յարգ. պրոֆ. Ենչէնի կարծիքը բաւական համարձակ է:

Վերոյիշեալ պատմաբանը խօսելով Ասորիքի ժողովրդների տեղաւորութեան մասին (213 էջ) խետերի մասին հետեւեալն է ասում. «Արամական ժողովուրդները բաժանուում էին բազմաթիւ ցեղերի, որոնցից նշանաւորագոյնը Խետերն են եղել (Նզիպտերէն Խետա, Ասորեստ. Խատտի, եբր. Խատ): Այդ ցեղի բնակավայրն էր վերին Ասորիք Որոնդէսի հովտում, ուր նորա մի առ ժամանակ մեծ իշխանութեան հասան. եբրայեցիք

նոցա քանանացի են համարում, ինչ որ յետագայ ժամանակների համար բոլորովին ճիշտ է: Միւս կողմից բաղմաթիւ խետական յատուկ անունները, որոնք եզրիպտ. արձանագրութիւնների մէջ պահուած են, քիչ չափով սեմական դրոշմ են կրում. աչքի է ընկնում, որ շատ անունները «ա» տառով են վերջանում: Այժմ ի հարկէ ոչ մի տեղ շփոթութիւնը աւելի հնարաւոր չէ քան այստեղ: Յամենայն դէպս հնարաւոր է, որ մենք Խետայում մի հնազոյն ազգաբնակութեան պատմութիւն լսել կարող ենք, որը ժամանակի ընթացքում սեմականացել է, Բարելթին հին բնակչութեան նման:

Խետայի յետագայ զարգացման պատմութիւնը քաղում է յարգելի պատմագէտը գլխաւորապէս երկու աղբւրներէից, աբուն խետական արձանագրութիւններից և յիշատակարաններից, որոնք սփռուած են Փոքր Ասիայում և Նիլիկիայում, բ. Եզրիպտական արձանագրութիւններից, որոնք պատմում են մեզ Փաւստներին և Խետայի թագաւորների պատերազմների մասին:

Բուն խետական յիշատակարաններից.—«Փոքր-Ասիայի իշխանութիւնները անդադար յարձակում կրելով Խետայի թագաւորներից՝ հաւանորէն երկար ժամանակի համար նուաճուեցան: Նոքա ամեն տեղ Փոքր-Ասիայում իրենց արշաւանքների յուշարձաններն են թողել, որոնք իրենց ոճով շատ նման են Ջերարիսի յուշարձաններին և մասամբ էլ Համաթական արձանագրութիւնների հետքերն ունին: Այդ յիշատակարանների ծագումը մինչև այժմ առեղծուածային էր, բայց Ջերարիսի երևան գալուց յետոյ, դոգա մասին ոչ մի կասկած լինել չի կարող: Դոցա բնորոշ յատկութիւններից է հագուստը, բարձր սրածայր գլխարկը և կողաւոր կօշիկը, սովորաբար կիսադէմ և հպարտորէն ձգած ոտներով են նկարած:— (Եր. 199) Բաբելական քաղաքակրթութիւնը մուտք է գործել մասնաւորապէս Խետայի թագաւորութեան մէջ և այստեղ քիչ փոփոխութիւն եկել: Ինչքան որ մենք Ջերարիսում և Փոքր-Ասիայում գրաւուած Խետայի ուրիշ յիշատակարաններից դատել կարող ենք, նրանց արուեստը աւելի կոպիտ է քան բաբելականը և Ասորեստանինը. այստեղ մարդկանց դիմագծերը աւելի խոշոր են, քան Գուտեայի արձաններում և գործի մէջ աւելի հոգատարութիւն ոչ մի մասում չի կարելի հանդիպել:— Այս կարգի յուշարձաններից են՝ մի բարձրաքանդակ արձանադրութեամբ հանդերձ Իբրեզի մօտ մի ժայռի վրայ Նիլիկեան Տաւրոսի հիւ-

սխալին լանջերում (Քուրբրիստայի մօտ): Այդտեղ մի իշխան
հարուստ ասորեստանցւոց տարազով իւր առաջ կանգնած ող-
կոյններ և հասկեր կրող Աստուծուն աղօթում է. այնուհետեւ
արձաններ մի հին շինութեան պատի վրայ խփիստանում, Բա-
րալիտիս լճի մօտ՝ Խաւրիսայում և մի մարտիկի գէմը Իկո-
նիսայում: Այս կողմերից Խեստայի զօրքերը մտան բուն Փռիւ-
գիա և մինչև Եգէական ծովափերը հասան: Մի ժայռի վրայ
Գեաւուրբալէսի բերդից ցած Փռիւգիսայում (Անկիււրիայից հարաւ
արեւմուտ) քանդակուած են երկու խետացի կտրիճներ, որոնք
Եգիպտոս Ուրալուս օձի ձեռով մի բան են կրում զլեարկների
յառաջակողմում. սրանց բոլորովին նման են նիմֆէոնի երկու
յայտնի բարձրաքանդակները Սիպիլիսի մօտ (որոնց մասին յի-
շում է Հեր. II. 106), որոնց բեկորների մօտ համաթական
արձանադրութիւններ են մնացել: Այդպէս Սիւպեղոսում, Մագ-
նեզիայի մօտ, գտնուում է մի կոպիտ ժայռաքանդակ (որը
գուցէ մի աստուածուհի է ներկայացնում, շատ նման նիորէին)
միենոյն նշանագրերով, բայց աւելի նշանաւոր և աւելի հա-
րուստ են այն աւերակներն ու արձանները, որոնք Ալլիւսից
արեւելք Վապադովկիոյ սահմանների վրայ Ուիւք և Բօղաղբօյ
կոչուած տեղերում են գտնուում: Այդ տեղ ընկնում են մի
մեծ պալատի աւերակները, որոնց մուտքը երկու սփինքսներ
պաշտպանում են. պատերի վրայ գտնուում են բազմաթիւ ներք-
նաքանդակներ՝ աստուածներ և մարդիկ, առիւծներ, ցուլեր և
դոցա հետ նաեւ (ինչպէս Բօղաղբօյում) երկգլխանի արծիւ
Բօղաղբօյում ընկնում են մի հին բերդի աւերակներն (պտե-
րիա ? Հեր. I 76) սրբատաշ պատերը մի քարանձաւի ներ-
կայացնում են մի երկար թափօր, ենթադրօրէն կրօնական
բնաւորութեամբ, իբր յայտնի խորհրդանշան բոլոր այս յու-
շարձանների վրայ հանդէս է գալիս արեգակի թեւաւոր կիսա-
բոլորակը (☾) շրջուած ձեռով:

(§ 256) «Այս յիշատակարանները ցոյց են տալիս որոշ
կերպով խետերի տիրապետութեան տարածումը. դրա ցոյց
են տալիս նաեւ, որ այն ժամանակուսում ոչ թէ Որոնդէսի հովի-
տը, այլ Վարկամիշն է եղել Խիտայի թագաւորութեան կենդ-
րոնը և գուցէ նա է եղել նրանց թագաւորութեան մայրաքա-
ղաքը: Այս պատերազմների մասին ընդհանրապէս շատ քիչ տե-
եեկութիւններ են մնել հասել. Ոգիսականում (№ 519) ասուած է

Նէօպոլիտէոսը Տելեփոսի որդի Եւրիմեփիլոսին՝ Բետացիների իշխանին՝ սպանել է, մինչնա յետագայում միշտ իշխան Տիւթրանացւոց է անուանուում, պարզ է, որ այստեղ Խետա անուան հետքն է մնացել: Նոյն ձևով Արշալոյսի որդի Եթովպացի Մեմնոնի մասին եղած յունական զրոյցները, որոնց համաձայն նա մի մեծ արշաւանք է ձեռնարկել Պրիամոսին օգնելու համար, Խետացւոց արշաւանքների արձագանք կարելի է համարել: Լեբրոգ. II 106 յիշում է, որ Նիմֆէօնի բարձրաբանդակները որ ինքը Սեսոստրիսին է վերագրում, ուրիշներին Մեմնոնի պատկերներն են համարուած. այլ նաև յոյների պահպանած անոթոշ տեղեկութիւնները այն տիրապետութիւնների մասին Եգիպտացւոց (Սեսոստրի արշաւանքները դէպի Փոքր-Ասիա և Թրակիա) լայց ամենից աւելի ասորեստանցւոց են վերագրուած. քաղի դրանից, եթէ Լիւդիայի աւանդութիւնը հերակլիտների ¹⁾ թագաւորական ցեղը Բելի որդի Նինոսից ծագած է համարում. պէտք է ենթադրել, որ Ասորեստանի առասպելական ներկայացուցիչները Խետացւոց տեղն են բռնել: Ասորեստանցիք Լիւդացւոց հետ առաջին անգամ 7-րդ դարումն են աշղակի յարաբերութեան մէջ մտել: Նոյնպէս Լիւդացի Բսանտոսի երկու յամենայն դէպս վերափոփոխած հատուկոտորներում, որոնց մէջ Լիւդիայի հերոս Մոպսոսի և Տանտալոսի եղբայրներից Ասկալոսի դէպի Ասորիք (մասն, դէպի Ասկալոն) արշաւելու խօսք կայ, պահուած կարող է լինել մի յիշողութիւն Լիւդիացիների և Խետերի պատերազմների մասին:

Եգիպտական աղբիւրներից փոխադարձ պատերազմների մասին. «40 կամ 50 տարիներում, որ Ամենթոտեբ III-ի մահուանից մինչև Խարեմիսեի զահ լարձրանալը անցել էին ²⁾, Խետերը ձեռք բերին գերիշխանութիւն Ասորիքում: շատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք այն պատերազմների մասին, որոնց միջոցաւ Խետերի թագաւորներին յաջողուեց Ռուտէն հաջուած երկիրները ձնշել ճանաչելու իրենց գերիշխանութիւնը. թուում է թէ՛ այդ գործը կիսով չափ գլուխ էր եկել, երբ Մետի I-ը Ասորիք արշաւեց: Միևնոյն ժամանակում նոքա տա-

¹⁾ Լեբրակիտները յիւդիական թագաւորական մի ցեղ են Խետական ծագումով:

²⁾ Եգիպտոսի այս թագաւորները այդ երկրի 18-րորդ հաջորդութեան տնից են:

րածել էին իրենց իշխանութիւնը հիւսիսում. ամբողջ Փոքր-Ասիայում մինչև Զմիւռնիա պատահում են յուշարձաններ, որոնք աներկրայելի կերպով վկայում են նրանց արշաւանքների մասին: Եթէ մէկը հակուի այդ յիշատակարանները Ռամսէս II-ի մեծ պատերազմներին յաջորդող շրջանին ընդհանրապէս վերագրելու, պէտք է լսել եգիպտական տեղեկութիւններին, որոնք վկայում են, որ խնտերը արդէն վաղուց են սկսել: Վերոյիշեալ պատերազմի բանաստեղծական նկարագրութեան մէջ, այսպէս կոչուած Պենդանորոսի բանաստեղծութեան մէջ ասուած է Խնտերի թագաւորը հաւաքել էր բոլոր ժողովուրդներին ծովի ափերից սկսած և իւր երկրի բոլոր գանձերը սպառել էր նրանց ոռձիկ տալու համար: Lepsiusի Denk. III. 187. պատմական տեղեկութեան համաձայն խնտացոյ թագաւորի գնդերը գալիս էին Խնտաց երկրի բոլոր սահմաններից, Նահարայինի երկրից և ամբողջ Քետի աշխարհից (Քետի ասելով պիտի հասկանալ անկասկած Ասորիքի հիւսիսային կողմերը, այսպէս, հարաւարեւելեան Փոքր-Ասիան կարելի էր զուգէ նաև այս անուան տակ Քիտիս (Kytis) երկիրը հասկանալ արեւմտեան Կիլիկիայում (Ptolm. V. 8. 3) հաւանօքն նաև Վատանեան, Կիլիկեան Ծաւրոսից հիւսիս): Աւելի ուշ Ռամզէս II-ը հանդէս է գալիս իբր իշխան Քետի, բայց այդ դէպքում ենթարկուած Խնտի Մեծ իշխանին: Վերոյիշեալ պատերազմի բանաստեղծական նկարագրութեան մէջ յիշուած են մի կարգ երկիրներ և իշխաններ որոնք Խնտերի հետ կապուած կամ հպատակ են: Այսպէս՝ Արատոսի, Խալէբի և Կարկամիշի իշխանները, նաև Անաւկաս երկիրը, որը մեզ անծանօթ է: Մանայ և Ռուբա (Leka) իշխանների երկիրները բեւեռագրերում հանդէս են գալիս Մաշ ձևով, այսպէս է կոչուում Արաբական անապատի մի մասը, Delitsch Paradies 242. Ծնունդը 10. 30, և Լաբի է կոչուում Երատի արեւելքն և Կարկամիշի հարաւային կողմում գտնուող տափարակ տարածութիւնը (հմտ. Schröder Ar. 1879) մնացած անուններն են Դարդենի (դժուար թէ Դարդանէրը լինի Կինդոսի վրայ), Պիտաս, Արունա (Մերունա ?) Քասագեն, Աբերէդ, Մուշանագ, որոնք իրենց համապատասխան բացատրութիւն չունին. արեւմտեան Փոքր-Ասիայի ցեղերը, որոնք մէջ են բերում լուսաբանելու խնդիրը, ոչինչ չեն պարզում և եգիպտական բնագրերը որևէ յենակէտ չեն ընձեռում:

«Ռամզէս II-ի 5 բորգ տարում Վաղէսի մօտ պատահած մեծ ճակատամարտում հանդէս են գալիս այդ կիսանկախ օգնական ժողովրդները, ինչպէս երևում է իրենց զեղի իշխանների հրամանատարութեան ներքոյ. միաժամանակ գտնում են օգնական զինքերի բազմաթիւ հրամանատարներ, որոնք մեզ բոլորովին անծանօթ աշխարհների անունով են կոչուած (Աբաւ կամ Աբիւսու, Անաս, Տանիս և ուրիշներ) տեղական հետեակ ամբօխի կենդրոնը, որ 17000 ի էր հասնում, Տահիր անունն է կրում և ենթարկուած է երկու զօրավարների. միաժամանակ գտնում ենք իւր բարձր անշուշտ զինուորական տիտղոս յաճախ գործածուած Բասէն բառը, Ուրիշ շատ բան չգիտենք նոցա պետական կազմակերպութեան մասին: Մայրաքաղաքը եղել է երևի Քատէշը Որոնդի վերայ ¹⁾: Թագաւորներից ծանօթ են Սափալէլը նորա որդին Մարսերը, վերջինիս որդին Մաթենները, որը Ռամզէս II-ի օրով սպանւում է: Մաթեններին յաջորդում է նորա եղբայրը Խեթագիրը, որին մենք յետոյ պիտի հանդիպենք:» ²⁾

Եգիպտացւոց պատերազմը Խեթների հետ—էգիպտոսի Խաւեմեբեթ թագաւորը այս նոր կազմակերպուած պետութեան հետ կռիւ չէ մղել. նոյնը պէտք է կարծել նաև նորա յաջորդ Ռամզէս I ի կարճատե իշխանութեան միջոցին: Աւելի ուշ Ռամզէս II-ի և Խեթի թագաւորի միջև կապուած դաշինքը բազմօրոշ յայտնում է, որ Խեթի մեծ թագաւորների Սափալէլի և Մարսերի ժամանակներում կայացաւ մի բարեկամական դաշնադրութիւն Եգիպտոսի հետ. բայց Ռամզէս I-ի որդին Սեթի I վճռեց ձեռք բերել Ասիայի վերայ Եգիպտոսի կորցրած գերիշխանութիւնը: Հէնց իւր առաջին տարում արշաւեց նա Շասուի վրայ և հպատակեցրեց Ջարուի խետեմից (դուռ) սկսած մինչև Քանանացւոց երկիրը. այնուհետև շարունակելով յարձակուեց Ռուդինու երկրի վրայ. նմուամ բերդը տիրեց, նոյնպէս Քադէշի ամրութիւնը Ամուրի երկրում (այսին-

¹⁾ Այս քաղաքը գտնուել է Որոնդի մէջ գտնուող մի զիզու վրայ Եմեջայից հարաւ:

²⁾ Բազմաթիւ տեղագրական անուններ յիշուած են նաև Ռամզէս III-ի հետ կապուած դաշնադրութեան մէջ, ուր իւրաքանչիւրը իւր գլխաւոր աստուած իբր վկայ է կոչել, դժբախտաբար այդ անունները ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել:

քըն ամորաների քաղաքը. որը աւելի յետոյ Նեփթաղիմի սահմանումն ընկաւ. (չպէտք է շփոթել Խետայ զիւաւոր քաղաքի հետ)։ Ռեմենան երկրի իշխանները հպատակուեցան և յանձնեցին Թագաւորին փայտ Նեղոսի վրայ մի լաստ շինելու, Ռուդինի շատ մեծամեծներ բռնուեցան։ Այժմ միայն առաջ է շարժում Խիտայի Թագաւորը։ Սետին պարծենում է թէ՛ նորան էլ է յաղթել, մինչ դեռ ոչ մի նշանաւոր հետեանքի չի հասնի։ Մենք ունինք ժամանակի Խետայ Մինտինք Թագաւորի յիշատակարանները, ուր մենք կարող ենք հաւանօրէն ամենաբիւշ նոյնչափ Եղիպտացւոց վրայ տարած յաղթութիւնների պատմութիւնները կարդալ։ Յամենայն դէպս Սետի րացի Շասու երկրից, ուր նա շատ ջրհորներ և ամրութիւններ շինել տուաւ, ամենաշատ հարաւային Պաղեստինը ընդմիշտ իւր վրայ հաստատեց։ Հպատակ ազգերի և ժողովուրդների ցանկերը, որ նա և Ռամզէս II-ը և յետագայ Թագաւորները յառաջ են բերում, պատմականօրէն անարժէք են։ Ընացած և խիստ անորոշ անունները (ինչպէս Մենտիու Սատէտ, բոլոր հիւսիսի ժողովուրդները և այլն) այն ժամանակ սովորական դարձած, շատ անգամ պարզապէս Դիւտեմէս III-ի ցանկերից արտագրուած են. նոցա կարգի ու ճշտութեամբ ին խօսք լինել չի կարող։

«Սետի I յաջորդ. Ռամզէս II-ը իւր Թագաւորութեան երկրորդը տալով ձեռք է առնում ասիական արշաւանքը։ Ինչպէս երևում է Պաղեստինը և Ամորի երկիրը վերստին հաստատ կերպով գրաւուեցան։ Քերինտոսից հիւսիս, Շան դետի վրայ (Նահեր էլ Բէլը, հնում Լիւկոս) հաստատեց Թագաւորը մի յաղթական քարտ, որի մօտ երկու տարի յետոյ մի երկրորդը գրուեցաւ։ Երկրորդ անգամ իւր Թագաւորութեան Երրորդ տարւում յարձակուեց նա ուղիղ Խետայի վրայ։ Խետայի Թագաւորը բոլոր իւր դաշնակից կամ հպատակ ցեղերը կանչել և մի հսկայ բանակով կանգնել էր Քադէշի մօտերը. բիւշ էր մնացել, որ նորան յաջողութեւն եղիպտացւոց յառաջագահները, որի մէջ էր նաև Ռամզէսը, ծուղակի մէջ բռնել և ռէնչացնել, որովհետև զօրքերի բազմութիւնը, որ նա կանչել էր շտապով՝ ժամանակին չհասաւ ճակատամարտի տեղը։ Միայն անձնական քաջութիւնը Թագաւորի, որը պարծենալով հռչակում է՝ թէ մենակ հաղարաւորների դէմ է կռուել, երբ բոլորն իրեն թողել էին, կորցում է յաղթութիւնը։ Թշնամիները մեղուեցան դէպի Որոնտը, ուր նոքա շատ կորուստներ ունեցան։

Խաչերի իշխանը բիւ էր մնացել խեղդուէր։ Ռամզէս II ը հըռ չակում է իրեն կրկին և կրկին անգամ այս յաղթութեան առիթով։ Նա այս պատերազմը Լուքսորում կողմնադրում և իւր գերեզմանի պաշտաման համար Թերէի արևմտեան քաղաքում շինած Ռամէսէսէմի մէջ, Արուսեմի տաճարում նուրիայում նկարադրել և բանաստեղծութիւն հռչակել է տուել։ մինչդեռ, չնայած որ դա անձնական քաջագործութիւն էր, զինուորական տեսակետից անհետեւեալ մնաց։ Քաղաքի գրաւման մասին ոչ մի խօսք։ և եթէ Ռամզէսը հաստատում է, որ Խետայի թագաւորը դարձրեց իւր ձեռքերը նորան աղաչելու, պէտք է ենթադրել, որ խեղիրը առժամանակեայ բանակցութեան կամ զինադադարի մասին է, որովհետև մենք տեսնում ենք, որ պատերազմը անընդհատ շարունակում է։

«Պատերազմի շարունակութեան մասին ունինք միայն խիստ կցկտուր տեղեկութիւններ։ Միայն մի անգամ գտնում ենք Եգիպտացւոց թագաւորին հետո, խոր հիւսիսում պատերազմելիս։ Յունների սահմաններում նահապայի երկրում Խետայի հետ անձամբ պատերազմում է նա. ինչպէս է եղել, որ նա պղքան հիւսիս է առաջացել, չգիտենք. իւր ութերորդ տարում տեսնում ենք բացառապէս Պաղեստինի քաղաքները գրաւելիս, որոնցից նամէր Մերօմ, Քարպու Բայիտ— Անտի սահմանում, Տապուր՝ Ամուրի երկրում բոլորովին գրաւում են։ Այսին յետոյ տեսնում ենք նորան իւր՝ պատերազմում փորձուած բազմաթիւ որդիների հետ յարձակում գործելիս Սապուլ հսկայ բերդի վրայ։ վերջապէս ճշում է նա ապստամբ Ասիալուն։ Այստեղից պարզ կարելի է տեսնել, թէ ինչպէս եգիպտացիք յետ յետ են ընկրկում և ի վերջոյ բոլորովին կազմալուծուում։ Անկասկած Խետայի թագաւորը պիտի բազմաթիւ յաղթութիւններով պարծենալ կարող էր։ Բայց եթէ Ռամզէսը իւր տաճարների արձանագրութիւններում յաղթած ժողովուրդների և քաղաքների անուններն է տալիս, որ իրեն Իխօմէս III ին հաւասարեցնելու համար, Աստուր, Սանկար, Մենոս և Քարաբ (Կիլիկիան) անունները չի մոռանում յիշել, որոնց հետ թագաւորը հաջիւ թէ մօտիկ շփում է ունեցել, պէտք է կարծել, որ դատարկ պարծենկոտ շաղակրատութիւն է։ Մի հայեացքից ցանկերի բոլորովին անկանոն և հին ու նոր անուններ կուտակուելու հանգամանքի վրայ կարելի է իմանալ, որ դոքա ոչ մի պատմական փաստաթուղթ չեն։

«Երբ և ինչ պայմաններում խաղաղութիւն է կնքուած, չենք իմանում ինչպէս և շատ անորոշ է աւանդուած, թէ եզիպտացիք Ասորիքի որ մասը իրենց վրայ հաստատեցին. յամենայն դէպս Պաղեստինը ըստ մեծի մասին եզիպտացւոց մնաց: Մեր ձեռն են ընկել հատուկոտորներ Ռամզէս II-ի յաջորդ Մերեպտախի ժամանակի օրագրութիւնից, որոնց մէջ ինչ որ անց էր կենում Եզիպտոս ասորական սահմանների վրայ գրի էր անց կացուում. դոցանից հետեւում է, որ Գալան Եզիպտոսէն էր ընկել: Տիրութեւնը կառավարւում է սեփական թագաւորներով. ինչպէս երևում է, և այս բանը հաստատում է Ռամզէս III-ի իշխանութիւնը, որ երկու կողմերը համաձայնութեան են եկել, որ հարաւ. Ասորիք Եզիպտոսին թողնուի, իսկ Խետացիք ընդհատակ տարածեցին իրենց ձեռքը հիւսիսում»:

«Այդ համաձայնութեան հիման վրայ կարելի եղաւ մի երկարատե խաղաղութիւն հաստատել երկու պետութիւնների մէջ, այնպէս որ շուտով անցան մի մտերիմ դաշինք կնքելու: Ռամզէս II-ի թագաւորութեան 21 տարում Խետապիլը թագաւորը (Խետայի) առաջագրեց և ընդունել տուեց՝ Փարաւոնին մի դաշադրութիւն բոլոր երկիրների համար. ըստ որում երկու պետութիւնները իրենց ամբողջութիւնը պահպանում էին. կայեցին պաշտպանողական դաշինք բոլոր արտաքին թշնամիների դէմ, փոխադարձաբար պարտաւորուեցին բոլոր աքսորւածներին, որոնք իրենց մօտ ապաստան կփնտռէին, վերահսկել և փախստականներին կամ սահման անցնողներին բռնել ու յանձնել: Այս դաշինքը երկար ժամանակ իւր յոժը պահեց: 13 տարի յետոյ Խետապիլը այդելեց Եզիպտոսի թագաւորին և իւր աղջիկը նորան կնութեան տուաւ. այսպէս առաջ եկաւ այն՝ սր Պտախ Աստուածը Ռամսէսին ասաց «Ռայի օրերից ի վեր մինչև քո օրերը չլսուած բան էր որ Եզիպտոսն ու Խետան մի սիրտ լինէին»:

Խետայի անկումը.—«Աւերոյիշեալ Ռամզէս III-ը մատնացոյց է անում, որ այդ ժամանակներում տեղի ունեցող բարբարոսների արշաւանքը, որ Եզիպտոսի սահմանների վրայ կանգ առաւ, առաջ Խետայի թագաւորութիւնը հեղեղեց. ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այդ արշաւանքն այդ պետութեան կործանումն առաջ բերեց. այնպէս որ երբ 1120 թուերին Տիկլատպիլէզեր I Ասորեստանից իւր արշաւանքները Ասորիքի վայ ուղղեց, այդ պետութիւնն այլ ևս գոյութիւն չունէր.

միայն Կարկամիշի խետացիք կազմում էին հիւսիսային Ասորիքի փոքրիկ իշխանութիւններից մէկը:—

Էններորդ դարում Կարկամիշի խետայի թագաւորութիւնը գոյութիւն ունէր, միայն նորա իշխանութիւնը խիստ սահմանափակ էր: Դաւիթ թագաւորի ժամանակը Բագէշը խետական քաղաք էր յիշոււմ, բայց երևի իւր նշանակութիւնը կորցրել էր գուցէ և բաղմամբիւ նուաճումների ժամանակ կործանուած: Ասորեստանցիք միայն Կարկամիշի խետացւոցն են ճանաչում. միւս կողմից խետան այս ժամանակ բոլորովին արամայացած էր:

«876-ին Կարկամիշի խետայի թագաւորը Ասորեստանի Ասուր Նասիրպալին հարկ էր վճարում»:

«Ութերորդ դարի սկզբներում Ուրարդուի (Վանի) հզօր թագաւորներից Մինուասը կռիւ է մղում արդէն իսկ բաժան բաժան եղած խետայի հետ և մեծ յաղթութիւններ է ձեռք բերում»:

«Ութերորդ դարու վերջերում 767-ին Ասորեստանի Սարգոն թագաւորը խետայի Պեսիրիս թագաւորին գերի է բռնում, Կարկամիշ քաղաքը նուաճում է և այդպիսով խետայի արդէն իսկ վաղուց կազմալուծուած թագաւորութեանը մի վերջ է դնում»:

Ահա խետայի մինչև այժմ յայտնի պատմութիւնը, որ ընթերցողը նկատում է, ա. որ խետայի կամ խետիսների տնկումը այն ժամանակ է տեղի ունենում, երբ Ուրարտում սեմական հզօր թագաւորութիւնն է հաստատուում. բ. որ խետացիք իրանք սեմացած ժողովուրդ են, մինչ բոլորին յայտնի է, որ հայերը հնդկա-գերմանական են. նոյն բանը հաստատում է և՛ վերոյիշեալ պատմագիրը: Այս երկու հիմունքներից կարեւրի է հետևեցնել, որ խետերը չեն կարող մեր հայերիս նախնայրերը լինել. անունների նմանահնչութիւնը կարող է պատահական լինել, հայերի հնագոյն պատմութեան մասին թէև համառօտ, բայց շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս մեր պատմագիրը. այս մասին միւս անգամ: